

De olienoot is geschreven voor het olieslagersgilde

Contact:

Ada Meurs Telemannstraat 60 8031 KL Zwolle, 038-4225533 meursdenboer@solcon.nl
Mark den Boer Telemannstraat 60 8031 KL Zwolle, 038-4225533 meursdenboer@solcon.nl
Martijn Coenraads Krommenbeemd 6 5641 JX Eindhoven, 06-52612522 info@magic-sound
Mark Dwarswaard Zederikkade 223 4128 LS Lexmond, 06-22937601 m.dwarswaard@planet.nl

De inhoud:

- 330 Colofon, De inhoud en De oliekelder
- 331 Het voorslag
- 332 Maalmarathon 2007 doorslaand succes
- 334 Twentsche Oliemolen
- 336 Stuwende kracht
- 338 Oliemolens wind-, water-, en rosoliemolens
- 340 Hout, het groene goud
- 345 Oliedom
- 346 Groot en klein spaken (deel 2)
- 353 Potten in beeld
- 354 Draaien met molens voorbij...
- 362 H.H. Oliefabrikanten
- 363 Het naslag

Het Voorslag

Alle redactievergaderingen voor De OlieNOOT hebben plaatsgehad op een bijzondere locatie en dat gold ook voor de laatste. Die was namelijk tijdens de maalmarathon op oliemolen De Passiebloem te Zwolle waar we ook de 'oprichting' hebben meegemaakt. We hebben besproken hoe het nu verder moet, en eerlijk gezegd zijn we daar niet helemaal uitgekomen. Dat De OlieNOOT in de huidige vorm en met de huidige frequentie ophoudt te bestaan is duidelijk. Maar om alle olieslagers nu zomaar 'los' te laten voelt niet goed en dat mag derhalve niet gebeuren. Omdat we niet weten wat de toekomst brengt vragen we iedereen die op de hoogte wil blijven van eventuele ontwikkelingen en initiatieven een mailtje of een briefje te sturen naar: meursdenboer@solcon.nl zodat we alle adressen bij elkaar kunnen zetten en op een gemakkelijke manier contact kunnen maken. Let op: dit geldt voor alle abonnees, wil je op de hoogte blijven, stuur dan een mail. Alleen dan weten we dat en bij wie de interesse er is.

In deze Olienoot staat een belangrijk artikel van Evert Smit, voorzien van enige aanvullingen, dat meer inzicht geeft in het gaande werk van De Zoeker, maar ook van de samenhang en de onderlinge verschillen van de andere oliemolens. Daarnaast zijn er twee verassingen. We hebben de 'prikker van het jaar 2006' Frank Terpstra gevraagd zijn visie te geven op de rol van de vrijwillig molenaar in het Nederlandse molenbehoud. Frank kon het niet laten ook de andere 'molenspelers' tegen het licht te houden. Heel blij zijn we ook met het artikel van Piet van Os dat tegelijk ook een beetje bedoeld is als plaagstootje naar de houtzaggers die het tot op heden zonder samenwerkingsverband stellen. Wie weet wat er van komt. Als laatste melden we hier de recensie van het boek van Van Busse dat onlangs is verschenen en dat met stoom en kokend water nog in deze Noot moest worden geplaatst. Het is, zij het op het nippertje, gelukt

De redactie hoopt dat jullie er allemaal van kunnen genieten. Het gaat u allen wel.

MA,MB,MC,MD

Maalmarathon Passiebloem doorslaand succes

MB

De afgelopen maalmarathon had eigenlijk een andere naam moeten hebben. Een marathon was het, maar slaan, laat staan malen, was niet voortdurend aan de orde. Zoals ook bij eerdere versies begon het met weinig wind die, in tegenstelling tot de voorspelling, gestadig afnam. Zo kwam het dat de eerste twee ploegen niet aan productie zijn toegekomen. Pas op het einde van de tweede ploeg, zo tegen 6 uur in de morgen, kwam er wat wind opzetten zodat de stenen tenminste konden draaien. De rest van de vrijdag bleef het gelukkig waaien waardoor er inderdaad olie geslagen kon worden, zij het met enige onderbrekingen.

Ook deze keer waren er mensen letterlijk van heinde en verre komen opdagen om de Zwolse maalploeg te versterken. De provincies Friesland, Drenthe, Overijssel, Flevoland, Gelderland, Utrecht, Noord-Holland, Brabant en Zuid-Holland, alsmede een enthousiaste Vlaming gaven acte de presence. Dat leidde tot een mix van methodes om olie te slaan hetgeen bij sommigen de wenkbrauwen tot boven de haargrens deed stijgen. Leerzaam was het in elk geval en aan sfeer en gezelligheid heeft het bepaald niet ontbroken.

Vlak voor het begin van de marathon ontstond het idee om de wereld per webcam te laten meegenieten. Helaas bleek de voorbereidingstijd te kort om van een bestendige uitzending te kunnen spreken maar toch zijn we bij vlagen zichtbaar geweest op het internet. Om dat voor elkaar te krijgen leek de hut van de molen soms net op een internetcafé met overal driftig muizende computeraars die met meer of minder legale software in de weer waren.

De molen zelf heeft zich prima gehouden. Alleen de boventoets van de koningspil kreeg het wat warm door de voortdurende belasting zonder gelegenheid tot afkoeling. Een al langer bekend gegeven overigens en gelukkig geen probleem. Tijdens de 48 uur (+ napraten) zijn er 18470 omwentelingen bijgetikt. Dat is bijna 10000 omwentelingen minder dan vorige keer, maar wat natuurlijk telt is de opbrengst in olie en die is uitgekomen op 7.77 gram per omwenteling.

Naast het sociale aspect en de attentiewaarde voor de molen had het evenement deze keer ook een onderzoekskant. Er is niet alleen gekeken naar de totale opbrengst maar ook per ploeg werd een

administratie bijgehouden van de resultaten. Om iedereen scherp en gemotiveerd te houden is dit gedaan in de vorm van een wedstrijd waarbij het gewicht van de naslagkoeken die zijn geproduceerd is gedeeld op de hoeveelheid olie. Daarin schuilt natuurlijk het probleem dat het meel dat in het begin van een ploeg gebruikt wordt afkomstig is van de voorgaande ploeg. Ook is gekeken naar de kwaliteit van de koeken. Deze zijn beoordeeld op uiterlijk en structuur. Wat daarbij opviel was dat slechts weinigen in staat bleken goed naslagsmeel te bereiden al heb ik toevallig ook gezien dat op zichzelf goed geprepareerd naslagsmeel min of meer werd geroosterd hetgeen natuurlijk nooit een ordentelijke koek kan opleveren.

Er kan maar 1 ploeg winnaar zijn. Daar waar de resultaten van het naslag bij de ploegen C en D gelijk bleken zijn er andere factoren die uiteindelijk de doorslag gaven. Het uiteindelijke verschil lag deze keer in een eenvoudige kist brandhout die door Janko Doornbos werd klaargezet voor de volgende ploeg. Samen met zijn ploeggenoten Andre Koopal en Matthijs Bassie mag hij zich verheugen in het beste resultaat, zijnde 102.7 gram per kilo geproduceerde naslagkoek.

Het effect van de publiciteitscampagne liet enigszins op zich wachten. De vrijdag, met miezerig en waterkoud weer, was erg rustig al werden we wel vereerd met een ambtelijk bezoek dat ter ondersteuning van de maalploeg gebak hadden meegebracht. In de avond verscheen zelfs nog een wethouder die, op weg naar iets anders, de verleiding niet weerstond en derhalve, besmet met '*odeur du turf*', te laat op zijn oorspronkelijke afspraak verscheen. De belangstelling vanuit de molenwereld was gering. Men vraagt zich wel eens af wat men dan moet organiseren om molenbestuurders in de molen te krijgen. Maar met de daaropvolgende uiterst drukke zaterdag, met veel wind en evenzoveel bezoekers hadden we geen tijd om daarbij stil te staan.

De afsluitende maaltijd was (overigens evenals de voorgaande maaltijden) weer een groot succes. We zijn door de vrijwilligers echt verwend en dat mag ook wel eens benadrukt worden. Kortom; goed voor de contacten, goed voor de molen, goed voor het draagvlak, goed voor de vaardigheden, overal goed voor Net lijnolie dus...

Natuurlijk ligt de eerste interesse van de lezers bij de ambachtelijke olieslagerij. Maar uiteraard is er ook heden ten dage nog volop behoefte aan olie en wordt er steeds meer oliehoudend zaad gekweekt. In de veranderende energiemarkt met torenhoge olieprijsen wordt er zeer geïnteresseerd gekeken naar plantaardige alternatieven. Het berichtje van het Energiebron Overijssel in de derde Olienoot is een teken in die richting. Sommige mensen kijken niet alleen, zij doen ook en zo zijn Johan Vogt en Frank Slijkhuis begonnen met het oprichten van de Twentsche Oliemolen te Haaksbergen waar zij uit koolzaad olie winnen die als brandstof kan worden benut.

Twentsche Oliemolen

In het bedrijf maakt men gebruik van een Duitse oliepers en deze weegt ongeveer een ton of 7. De krachtbron is een 45 KW elektromotor en daarmee wordt maximaal 1 ton per uur in volcontinu proces verwerkt. Sinds 30 mei 2006 heeft de molen 5800 draaiuren gemaakt. Als het goed is draait alles onbemand en zonder onderbreking. De procesbewaking is geautomatiseerd en storingen worden per SMS doorgegeven. Alvorens het koolzaad de molen ingaat wordt het gedroogd tot een vochtgehalte van 6,6 à 6,7 %. Ook wordt het gereinigd. Ten aanzien van de eerste verwachtingen valt de reinheid van het zaad toch wat tegen hetgeen, vooral in het begin, voor storing van de bedrijfsvoering heeft geleid. Daar heeft men inmiddels veel van geleerd zodat het aantal storingen flink is gedaald.

Het persen zelf gebeurt met een worm in één doorgang maar is onder te verdelen in 4 fasen waarbij de temperatuur iedere keer met 10° stijgt tot maximaal 75°. Tussen iedere stap wordt het zaad weer even 'los' gelaten waardoor de opbrengst uiteraard hoger uitvalt. De temperatuurstijging wordt geheel veroorzaakt door de ontstane wrijving. Als het goed is dan heeft het restproduct een vetwaarde van 12 %. Over de samenstelling en de aard van het zaad is nog veel te ontdekken. Zo moet de voedende vijzel, die het zaad in de eigenlijke pers brengt, bij de ene partij een andere frequentie hebben dan bij de andere om het beste resultaat te bereiken. Hetzelfde geldt voor de snelheid van de pers zelf. Momenteel wordt overwogen om tot menging van diverse kwaliteiten over te gaan, zoals dat vroeger overigens ook op de ambachtelijke olieslagerijen gebeurde.

Het bedrijf is nog te kort in actie om al uitgebreide expertise te hebben opgedaan in de verschillende rassen en soorten. Aangezien het zaad een natuurproduct is kan men natuurlijk grote onderlinge verschillen aantreffen. Uitgangspunt is 40% vet, 9 % vocht en 2 % vervuiling. Voldoet een partij niet aan die eisen dan is dat uiteraard van invloed op de prijs. Na het persen wordt de olie gefilterd zodat deze voldoet aan de (voorlopige) DIN norm voor PPO. Deze norm is afkomstig uit Oostenrijk alwaar men al veel langer ervaring heeft met deze tak van sport.

Het restproduct gaat naar mengvoederbedrijven die het graag hebben vanwege het eiwitgehalte. Het wordt bijgemengd tot maximaal 5% van het totaal. Momenteel is er heel veel vraag in de markt. Uiteraard is het bedrijf voorzien van een GMP permissie.

Helaas is de Nederlandse regering er nog niet toe overgegaan om de accijns op PPO te verlagen hetgeen natuurlijk niet meehelpt aan het bedrijfsresultaat. Dit beleid valt moeilijk te rijmen met andere beleidsvoornemens en afspraken die zijn gemaakt. Toch is deze accijns niet bepalend voor het resultaat. Uiteraard speelt de huidige schaarste aan koolzaad en niet te vergeten de wereld-olieprijs ook een belangrijke rol. Maar volgens de directie is het bedrijf het eerste jaar goed doorgekomen en ziet de toekomst er zonnig uit.

MB

Stuwende kracht

Deze keer even niet alleen over oliemolens of aanverwanten zaken, maar over een stel mensen. Stuwende krachten, daar gaat het hier over. Nu het einde van De Olienoot, in ieder geval in deze vorm, letterlijk in onze handen ligt leek het mij een goed moment een paar mensen nog eens extra voor het voetlicht te brengen. Ik begin met een citaat uit Olienoot nr. 1 uit 2002 dat ons terug brengt bij hoe het ooit begon: *...Bovendien leek het ons een uitdaging om al deze kleurrijke molenaars op een of andere manier met elkaar te verbinden. Dus: het olieslagersgilde is opgericht om te fungeren als contactorgaan tussen mensen die zich bezig houden met of interesseren voor de ambachtelijke olieslagerij alsmede voor het onderzoeken en verzamelen van praktische kennis en gegevens betreffende het olieslaan in het Nederlands taalgebied. Daarom dus...*

Toen ik rond de eeuwwisseling hoorde van het voornemen om een 'olieslagersgilde' op te richten, vond ik dat een leuk idee maar had niet gedacht dat dit werkelijk iets serieus zou worden. Leuke ideeën zijn er zat, maar wie gaat zich nou inzetten om zoiets van de grond te krijgen? En bovendien: iedereen is in het molenwereldje veelal zo overtuigd van zijn eigen maniertjes en gewoontes en opereert toch het liefst op zijn eigen eilandje: nee wij redden ons wel en hebben geen behoefte aan een ander.

En dan opeens trekt er een duo langs allerlei oliemolens in het land en steken daar hun licht op. Zij hebben een kapitale oliemolen onder hun hoede gekregen en willen alles van olieslaan weten. Het duo weet door hun menselijke, vriendelijke en vooral open vizier veel informatie te vergaren. Door hun voorkomen en mensenkennis lijken alle deuren open te gaan. Het zijn dan ook deze mensen die inzien dat het van belang is om meer met elkaar van gedachten te wisselen. Zoveel oliemolens zijn er niet en als ze elkaar dan nog niet eens kennen!

Door dat eerder genoemde duo, Mark den Boer en Ada Meurs uit Zwolle, werd samen met Mark Dwarswaard en Martijn Coenraads gedacht over het maken van een verbindende schakel. De laatste twee waren actief in het Brabantse bij de gereconstrueerde oliemolens in Deurne en Eindhoven. Er kwam een gloednieuw gilde: het Olieslagersgilde.

Zoals het hoort bij een groepering wordt er een blad uitgegeven: De Olienoot was geboren. Niet een paar stenciltjes met een nietje, maar een keurig verzorgd blaadje met een ringband. Mark en Ada zetten zich samen met de andere twee reactieleden buitengewoon in en krijgen daarmee een wel heel bijzonder vakblad van de grond. Oude publicaties die ooit ergens eerder waren verschenen worden nu voor een geïnteresseerd publiek opnieuw gepubliceerd. Er komen openhartige interviews met personen achter de molens en mensen schrijven hun ervaringen en meningen op, waar in een volgende Noot weer op terug gekomen kan worden. Dit maakte het blad zeer breed. Blijkbaar is het mogelijk om over oliemolens en alles wat daarmee samenhangt zo uit te wijden. Mark en Ada zelf dragen ook aan de inhoud van ieder nummer een behoorlijk steentje bij. Mark weet regelmatig bijna wetenschappelijk artikelen te schrijven en kan onderwerpen vaak op een andere manier belichten waardoor je een andere kijk op dat zaak krijgt. Ook hierop werd soms door een lezer gereageerd.

Beste redactie: al mochten er slechts tien nummers verschijnen, de oprichting van het olieslagersgilde en de Olienoot heeft velen plezier, vermaak en denkwerk gebracht. De verwachtingen zoals die in 2001 in de Olienoot stonden blijken een goede basis te zijn geweest en de olieslagersbijeenkomst die in samenwerking met het TIMS in Nijkerk was georganiseerd was toch een mijlpaal voor alles wat er door jullie gedaan is. Jullie hebben voor een betrekkelijk klein gezelschap een blad uit willen geven dat door verassend veel mensen gewaardeerd werd. Het was zelfs bij onze zuiderburen bekend. Waar andere molenbladen op de vlakte bleven uit angst dat het niet meer interessant zou zijn voor een breed publiek, gingen jullie juist de diepte in. Ik denk dat ik voor vele leden spreek als ik zeg dat een hartelijk dank jullie wel voor de gepassioneerde inzet op zijn plaats is. Het einde van de Olienoot in deze vorm is jammer, maar begrijpelijk.

Hartelijk bedankt,

Matthijs Ero

Oliemolens

wind-, water- en rosoliemolens

Het nieuwe boek van P.W.E.A. van Bussel

Heel kort voor de deadline van dit nummer kregen we het daags ervoor verschenen boek *Oliemolens, wind-, water- en rosoliemolens* van wijlen P.W.E.A. van Bussel in handen. Uiteraard mag een boek dat zozeer betrekking heeft op ons hoofdthema niet onbesproken blijven. Het is voor mij ondoenlijk om een dergelijk boek in zo'n kort tijdsbestek te op zijn merites te beoordelen. Maar gezien ook de andere publicaties van deze auteur (*Korenmolens*, 1981 en *De Molens van Limburg*, 1991) mogen we veel verwachten. Daarin worden we dan ook niet teleurgesteld.

Na de algemene omschrijving van het verschijnsel Oliemolens, volgt een deel waar globaal de diverse verschijningsvormen worden besproken. Hierna komt een uitgebreide inventarisatie die ook doorspekt is met veel wetenswaardigheden. Daarbij valt op dat Van Bussel zich zeer trouw betoont aan de gekozen bronnen (meestal de gekende provinciale molenboeken) en dat latere inzichten en verbeteringen niet zijn meegenomen. Voor een kenner is dit enigszins storend maar het bredere publiek zal het niet merken. De logische ordening is gemaakt aan de hand van de aandrijving, eerst de windmolen dan de watermolen en tot slot de rosmolen.

Vervolgens is er aandacht voor enkele bijzondere gevallen zoals een verdwenen watervluchtmolen en de slagmolen van Lille. In de 2 hoofdstukken die daarna komen toont zich de technische opleiding en belangstelling van Van Bussel. Op theoretische wijze benadert hij de werking van de kollergang en de slagbeitel. Die informatie wordt op een heldere en eenvoudige wijze uiteen gezet. Daarbij vallen uiteraard enige nuances ten prooi aan die vereenvoudiging. Voor zover ik weet is dit de eerste keer dat de natuurkundige principes die gelden voor deze werktuigen in een molenboek worden gepubliceerd. Daarmee wordt het de huidige praktiserende olieslaggers een stuk gemakkelijker gemaakt om hun 'gereedschap' te vatten.

Beide hoofdstukken zijn onmisbaar voor het begrip van hoofdstuk 16 waarin een poging wordt ondernomen om de diverse kollergangen en kantstenen met elkaar te vergelijken. Daarin alleen al bevindt zich een schat aan informatie waar toekomstige onderzoekers een hoop plezier aan kunnen beleven. Voor het schrijven van dit hoofdstuk is veel rekenwerk noodzakelijk geweest en het is heel handig dat er niet bezuinigd is op het aantal principetekeningen. Daarin is Van Bussel erg sterk gebleken. Als een rastechnaut tekent hij precies wat nodig is waarmee de lezer in één oogopslag de opstelling van het gaande werk kan doorgronden. Dat is, in deze tijd van ingewikkelde 3D presentaties en nodeloze verfraaiing, een verademing. Het terugbrengen tot de essentie, zodat de lezer niet afgeleid wordt door zaken die er niet toe doen draagt enorm bij aan de duidelijkheid. Alsof het een aangenaam leerboek betreft. Hulde daarvoor.

Toch past, juist bij dit hoofdstuk, maar ook bij de overige informatie, wel een kanttekening. Bij het trekken van sommige conclusies gaat Van Bussel mij vaak net een stap te ver. Als hij bijvoorbeeld stelt dat het binnenwerk van De Zoeker 'oorsponkelijk' is en daarom gebruikt kan worden voor een uitgewerkt voorbeeld dan gaat hij voorbij aan de wijzigingen die het binnenwerk van deze molen heeft ondergaan. Dat deert niet zozeer bij het uitwerken van een rekensom, maar de conclusie dat de molen 'gunstige verhoudingen' heeft doet geen recht aan de historische situatie. Want ook de conclusies dat overige molens 'te trage' stenen bezitten veronderstelt dat de molenbouwers eeuwenlang kennelijk verkeerde molens hebben gebouwd hetgeen ik uiteraard niet voor waar kan aannemen. Bovenstaande voorbeeld geldt voor meer passages. De parameters die gekozen zijn voor het trekken van conclusies hebben vaak betrekking op een bepaalde tijd en een bepaalde streek (Zaan). Waarschijnlijk eenvoudigweg omdat overige gegevens ontbreken. Dat is begrijpelijk en verdedigbaar, maar het had er naar mijn smaak ook bij geschreven mogen worden.

Met dit in het achterhoofd is het toch aanbevelenswaard het boek aan te schaffen en te lezen. Het bij vraagstukken te gebruiken als bron en als hulpmiddel om de principes die aan de olieslagerij ten grondslag liggen te doorgronden. Het werk van de vader, dat onder bijzondere omstandigheden door zijn zoon en de overige familieleden moest worden afgerond, is een waardige loot aan de Van Busselstam en een grote dienst aan de molenliefhebber.

MB

Tja, molenvrienden met een zaaghart. Bijgaand een bijdrage van een gewaardeerde collega houtzager om jullie eens te laten voelen hoe het is om een eigen zaagblad te hebben. Piet van Os tekende voor deze bijlage. De afbeeldingen zijn gevonden op www.gutenberg.org en bedoeld als verlevendiging van de tekst!

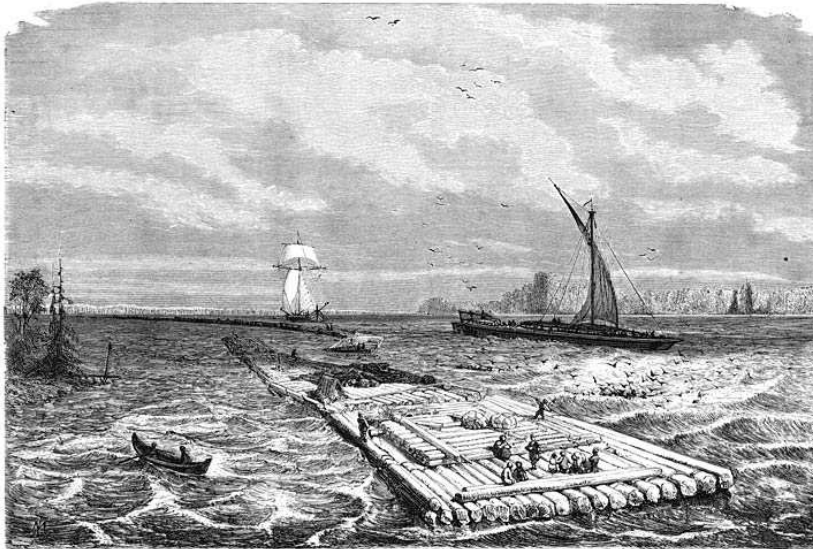
Hout: het groene goud

Hout is sinds mensenheugenis een onmisbare grondstof. Hout werd en wordt gebruikt als constructiemateriaal. Hout heeft als voordeel dat het naast drukspanningen ook trekspanningen, en daarmee buigingen, kan opnemen. Steen daarentegen mag alleen op druk belast worden. Hout is beschikbaar in redelijk grote afmetingen. De duurzaamheid is, in tegenstelling tot die van steen, echter gering.

Gedurende vele eeuwen is hout gebruikt als brandstof. Vanaf ca. 1650 werd die rol in de Lage Landen overgenomen door turf. Grote delen van Europa bleven echter nog lange tijd afhankelijk van hout als bron van energie. Pas vanaf ca. 1850 kon steenkool daar hout als brandstof vervangen.

Hout werd bij voorkeur uit de directe omgeving betrokken. Het laat zich namelijk lastig vervoeren. Voor de korte afstand konden paard en wagen gebruikt worden. Voor de langere afstanden moest gebruik gemaakt worden van waterwegen. Wanneer hout op een verantwoorde wijze uit een bos geoogst wordt, dan is een bos een vrijwel onuitputtelijke bron van hout. In oude oorkonden zijn tal van voorbeelden te vinden waarin de houtkap gelimiteerd wordt. Met die beperkingen moest soms de hand worden gelicht, wanneer er b.v. door schade door brand of oorlogshandelingen, voor herstelwerkzaamheden ineens veel constructiehout nodig kon zijn.

Bij een toenemende bevolking ontstaat er een toenemende vraag naar hout en daardoor een toenemende druk op het bos om meer te oogsten dan verantwoord is. Voor boseigenaren kan de verleiding dan groot worden om het bos te gelde te maken. Dat gebeurde dan ook. Rond 1640 was in onze omgeving het hout zo goed als op. Vrijwel al het bos was door rooibouw verwoest.

In de Lage Landen was de vraag naar hout enorm. Gedurende de Gouden Eeuw was Holland de scheepswerf van Europa. Daarnaast was er veel hout nodig voor stedelijke uitbreidingen. Ter illustratie: onder het paleis op de Dam (te Amsterdam) zit aan funderingshout zo 'n 30 tot 40 ha. bos.

Wanneer er in de directe regio geen hout meer aanwezig is, zal er hout aangevoerd moeten worden uit gebieden met een houtoverschot. Dordrecht heeft in de 14^e eeuw een houtmarkt waar o.m. hout afkomstig van de benenloop van de Rijn verhandeld wordt. Op de Deventer houtmarkt wordt hout uit Westfalen

verhandeld. Andere plaatsen met een houtmarkt in de 14^e en 15^e eeuw zijn Hasselt, Kampen, Zwolle en Zutphen. Eikenhout afkomstig uit het Munsterland wordt in Wezel (vlak over de huidige grens met Duitsland) verhandeld.

In de 15^e eeuw komt de invoer van hout uit Noorwegen op gang en wordt de Republiek de belangrijkste afnemer van Noors hout. Aan die positie komt een einde wanneer de Engelsen die rol overnemen. Adriaan van Bommenee geeft de reden daarvan aan: 'In den jaare van 1600 en in de taghtig hebben de Engelsen sterk gaan vaaren op Noorweegen en aldaar beginnen weg te halen het beste Noortse houdt, omdat sij daar meerder geld voor gaaven als de Neederlanders, soodat men alhier maar weynig goet houdt meer uyt

Noorweegen na die tijd hebben kunnen bekoomen, als dat seer jonk was en met veel spint was beset.' Wat van Bommenee niet vermeldt is dat de Deense koning, die dan ook koning van Noorwegen is, een einde wenste te maken aan de verkoop van hout in de vorm van onbewerkt rondhout. De bouw van watergedreven zaagmolens wordt door hem gestimuleerd en de verkoop van rondhout is aan beperkingen onderhevig. Het gezaagde hout wordt vooral aan de Engelsen verkocht. De Hollanders hebben voornamelijk belangstelling voor rondhout en richten zich op het Baltisch gebied. Belangrijke steden waar hout uit deze Oostzee-gebieden vandaan kwam waren Stettin, Danzig, Memel en Riga. De import uit Zweden en Rusland was beperkt. Beiden landen voerden een restrictief beleid bij de uitvoer van hout. Militaire en politieke redenen speelden daarbij een rol. Zo mocht het Russische eikenhout uitsluitend voor de eigen oorlogsvloot gebruikt worden. Veel Zweeds hout was bestemd voor de ijzersmelterijen.

In de loop van de 17^e eeuw vindt er een verschuiving plaats van import van hout uit Noorwegen en de Oostzee-gebieden ten gunste van het Rijnse hout. Na de Dertigjarige Oorlog (1618-1648) komt dat gebied in rustiger vaarwater en neemt de aanvoer van hout over de Rijn toe. Van houttransport op de Rijn, is al sprake sinds de Romeinse tijd. De eerste schriftelijke bron, in de vorm van een vlotterijverdrag, dateert uit 1342. Een andere schriftelijke bron maakt in 1372 melding van een watergedreven zaagmolen in het Enztal. Een telling, vele jaren later in 1624, komt op 187 zaagmolens in het hertogdom Württemberg. Als Hollandse houthandelaren stroomopwaarts de Rijn opgaan op zoek naar hout, is er aan de midden- en bovenloop van de Rijn al een structuur aanwezig van hout oogsten, verwerken (zagen) en vervoeren. De komst van de kapitaalkrachtige Hollanders brengt wel veranderingen met zich mee. Nieuwe bossen in het noordelijke Zwarte Woud, moeten worden ontsloten om aan de vraag naar 'Höllanderholz' te kunnen voldoen. Want de Hollanders willen veel hout, van grote afmetingen (ca. 70 voet lengte) en van goede kwaliteit. Boseigenaren moeten investeren in 'waterstraten' om het hout bij bevolbare rivieren te krijgen.

In de 18^e eeuw komen, de tot de verbeelding sprekende zgn. 'Kapitalfloße' de Rijn afzakken. Duitse groothandelaren in hout, meestal verenigd in compagnieën, kopen hout afkomstig uit het noordelijke Zwarte Woud. In vooral Mannheim worden uit het aangekochte hout de reuzenvloten samengesteld. Zo'n vlot, met de afmeting van omstreeks 3 voetbalvelden en drie lagen dik, kon in 30 dagen door zo'n 400 bemanningsleden van Mannheim naar Dordrecht gebracht worden. De waarde van een zo'n vlot bevond

zich tussen de 350.000 en 500.000 gulden. Daarvan ging ca. 120.000 gulden zitten in transportkosten. Waarvan dan (globaal) de ene helft (60.000 gulden) op ging aan de 28 tollen die gepasseerd moesten worden en de andere helft aan beloning en verzorging van de bemanning.

De (groot-) handel in Rijns hout was vooral in Duitse handen. Alleen in de beginperiode waren Hollandse houthandelaren actief betrokken bij deze handel. Na aankomst in Dordrecht wordt het meeste hout geveild door Nederlandse makelaars. Ook wordt er wel hout onderhands verkocht. Bij het veilen van hout heeft de verkoper geen zekerheid over de prijs die hij voor het hout krijgt. Hij loopt dus risico. Een manier om dat

risico te beperken is kartelvorming. Van Bommenee schrijft daarover: 'Over 40 à 50 jaaren plaght men het goede en blanke waageschot pas half soo veel geldt te koopen als nu, omdat in 't jaar 1723 een vlot met waageschotte blokken is van boven den Reijn afgekoomen dat vandenandere scheidde en daar wel den helft van weghgeraakte. En als het overgebleevene verkogt werdt, doen booden de waageschotsaagers soodaanig teegensdeandere aan,

soodat de Duytse moffen doen sooveel geldt maakte van dat gedeelte als voormaals van een geheel vlot, soodat sij na dien tijd met geen swaare vloten meer sijn afgekoomen als voor dien tijd.' Uit 1786 stamt een kartelverdrag tussen 'Rheinischer Holzhändler' die voor 'gemeinschaftl [iche] Rechnung' werken. Daaruit: '... da die Umstände des Handels überhaupt, besonders aber der Holzverkauf in Holland unumgänglich erfordert, unsere Vereinigung geheim zu halten, wenigstens nicht ruchbar werden zulassen, daß wir auch bey dem Verkauf in Holland vereiniget seyn, so verbinden wir uns ...'

De houthandel met Noorwegen kende een andere opzet. Daar werden voor een vastgestelde periode, een vooraf bepaald hoeveelheid en een vaste prijs afgesproken. De bouseigenaar en de houtkoper wisten beiden waar ze aan toe waren.

Van de houtexport naar Nederland zijn geen statistieken bijgehouden. De bosbouwhistoricus Jaap Buis komt voor de laatste jaren van de Republiek tot een schatting van de volgende hoeveelheden: Rijns hout (bovenloop): ca 150.000 m³, uit de Oostzeelanden: tussen de ca. 100.000 en 120.000 m³ en uit Noorwegen: tussen de ca. 69.000 en 83.000 m³.

De aanduiding 'Holland' zou van 'Houtland' afgeleid kunnen zijn. Meestal wordt daarbij gedacht aan de bossen die, in vroeger tijden gestaan, in onze omgeving gestaan zouden hebben. Beter zou het zijn om dan te denken aan de grote hoeveelheden hout die in de Lage Landen verhandeld en verwerkt zijn.

Piet van Os

Literatuur:

- Buis, J., *Historia Forestis: Nederlandse bosgeschiedenis*, Utrecht, 1985
Bommenee, A., *Het 'testament van Adriaan Bommenee, praktijkervaringen van een Veerse bouw- en waterbouwkundie uit de 18^e eeuw, uitgave van het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen*, Middelburg, 1988
Ebeling, D., *Der Holländerholzhandel in den Rheinlanden: zu den Handelsbeziehungen zwischen den Niederlanden und dem westlichen Deutschland im 17. und 18. Jahrhundert*, Stuttgart, 1992
Hart, S., *Geschrift en Getal; een keuze uit demografisch- economisch- en sociaal-historische studiën op grond van Amsterdamse en Zaanse archivalia 1600 – 1800*, Dordrecht, 1976
Scheifele, M., *Als die Wälder auf Reisen gingen; Wald – Holz – Flößerei der Wirtschaftsgeschichte des Enz – Nagold – Gebietes*, Stuttgart, 1995
Vries, D. J. de, *Bouwen in de late Middeleeuwen*, Utrecht, 1994

Oliedom

Een bekwame blokmaalter – Piet in dit verhaal – had lang samengewerkt met Bert. Van hutjongen af had Piet hem alle kneepjes van het olieslaan geleerd en ook Bert werd door de patroon erkend als een volwaardig vakman wat bleek toen hij hem als blokmaalter benoemde op een van zijn andere oliemolens. Daar werkte hij verscheidene jaren waarbij de productie en de handel uitstekend verliepen. Er was weinig tot geen schade en de opbrengsten waren prima in orde.

Na enige tijd verliep de handel een beetje en de patroon besloot de patroon de molen te verkopen naar Brabant. Uiteraard wilde Bert niet meeverhuizen maar op zijn 'eerste molen' was de plaats van nachtblokmaalter vrijgekomen zodat hij daar direct aan het werk kon.

Piet leek niet zo goed aan de situatie te kunnen wennen. Regelmatig sprak hij Bert aan over de kwaliteit van zijn koeken alsof het nog zijn leerling was. Dan greep hij weer een koek van Bert's stapel, brokkelde er al keurend een randje af en vertelde op luide toon wat er aan schortte. Teveel water, of juist te weinig. Te heet, of te kort gemalen. Steeds was er kritiek. Omwille van de lieve vrede deed Bert maar alsof hij de aanwijzingen ter harte nam, hoewel hij wist dat er op zijn kwaliteiten als olieslager eigenlijk niets aan te merken was. Maar toen het commentaar aanhield begon hem dat op het laatst natuurlijk flink te vervelen. Piet moest maar eens leren zijn neus niet in andermans zaken te steken.

Zo gebeurde het dan dat Bert regelmatig een van zijn koeken ter keuring aan Piet begon voor te houden. Dat stond Piet wel aan, want hij voelde zich erg serieus genomen. Op een dag was het weer zover en juist toen de patroon de molen betrad liep Bert met een koek naar zijn 'keurmeester'. De kritiek was deze keer, misschien omdat de patroon meeluisterde, lang niet mals. 'Veuls te zacht, d'r zit nog allebarstens veel vet in.'

Bert grijnsde en zei luid, zodat iedereen het horen kon: 'dat doch ik nou ook, moar 't is d'r ientje van oew eige stapel en ie hebt hum verdrienogtoe zelluf gemaakt...'

Bij de vorige OlieNOOT moesten we met een redactionele noodgreep het artikel van Evert Smit, dat eerder verscheen in de Utskoat in 1989, op een onheuse manier inkorten omdat we dreigden het door de TNT gedichteerde gewicht te overschrijden. Maar in dat wat reeds gepubliceerd was heeft u kunnen lezen dat het de remedie tegen een spakende molen niet alleen zwichten hoeft te zijn. Zeil uitleggen kan ook helpen. Het relaas van deze Zaanse molenkenner heb ik aangevuld met een tabel en enige toelichting in grijze tekstvakken.

Groot en klein spaken

(deel 2)

Bij oliemolens met een normale overbrengingsverhouding gebeurde het vaak tijdens een stevige wind, dat de naslag hei geen tijd kreeg om uit te stuiten. De hei gaf dan elke keer één klap op de slagbeitel, veerde omhoog, maar werd halverwege zijn tweede val alweer geschept door de volgende spaak, om daarna opnieuw op de beitel te vallen. En dan kwam de volgende spaak reeds. Elke oplichting leidde dus tot één klap op de slagbeitel en één klap op de wentelasspaak. Geluid: 'tok - oeng - tok - oeng, enz.' De 'oeng' ging je dan door merg en been (Ik spreek uit eigen ervaring omstreeks de jaren 1930 op 'De Koperslager' te Zaandijk). Hier werd dus duidelijk een kritische snelheid overschreden.

Om de kwaal te verhelpen kon men dan in de eerste plaats gaan zwichten. Maar soms kon 'uitleggen' (dus iets méér zeil gaan voeren) eveneens een remedie zijn. Bovendien kon tijdens het spaken de wakkerende wind zorgen voor een iets verdere overschrijding van de kritische snelheid, waardoor het spaken plotseling vanzelf ophield. Want wat gebeurde er dan? De eerste terugstuiting van de hei na de eigenlijke klap op de slagbeitel werd dan namelijk opeens 'synchroon' mee omhoog genomen door de aankomende spaak, en alles liep weer gesmeerd, soms zelfs kwartierenlang! Spaakte de molen dan af en toe toch even tijdens een 'zaam', dan deed men er niets aan en nam het gebonk op de koop toe. Want hoe onwaarschijnlijk het klinken moge steeds weer bleek, dat de molen er eigenlijk best tegen kon! Spaken kwam niet alleen voor bij de eerste stuitklap zoals we hierboven beschreven. In een goed onderhouden oliemolen met vakkundig

verstreken laadgoed, stuitte de naslaghei bij weinig wind wel 4 tot 8 maal per keer na. Met een matig windje kon dit ongestoord plaats vinden. Er was steeds volop tijd om uit te stuiten. Maar stelt U zich nu eens voor, dat de wind geleidelijk wakkert. De molen loopt sneller en de wentelas nadert de kritische snelheid; in dit geval beter aan te duiden als de 'spakzone'. Op een gegeven moment begint een aankomende spaak zijn storend werk, met als eerste slachtoffer de laatste nastuitklap. Was tot op dat moment het geluid b. v. een rustig vijfmaal 'tok' opeens verandert dit dan in 'tok - ²tok - ³tok - ⁴tok - ⁵oeng'. Er komt meer wind, en de laatste 'oeng' verdwijnt, omdat spaak en heivuiist 'synchroon' gaan lopen. Vanaf nu krijgt de slagbeitel steeds 4 normale 'tok' klappen. Even later verandert die vierde 'tok' weer in 'oeng', om vervolgens weer te verdwijnen, d. w. z. onhoorbaar te worden. Iedere 'oeng' is harder van geluid dan zijn voorganger 'oeng', omdat de hei steeds van iets groter hoogte op de spaak terecht komt. (Het zal U duidelijk zijn, dat van de 5 klappen nr. 1 hoger stuit dan b.v. nr. 5. De oorzaak hiervan ligt in het valhoogteverschil). Tenslotte blijft slechts één 'tok' over, gevolgd door de hardste 'oeng'; dit is de situatie, die we hierboven het eerst beschreven hebben, en die soms leidde tot zwichten. Uit het bovenstaande blijkt wel, dat er geen sprake is van één kritische spaaksnelheid, maar van een hele kritische zone. Oliemolens, die later door een motor gedreven werden, kregen echter wel een uitgekiende wentelassnelheid toebedeeld, die de slaghei blijvend van het spaken verlost. Deze snelheid kwam hier op neer, dat de hei steeds twee 'tok' klappen op de beitel gaf, waarbij de daarop verwachte 'oeng' was 'weggesynchroniseerd'. Op de zogenaamde 'Zaanfilm' uit 1926, waarop het draaiende binnenwerk te zien is van de ontwielde oliemolen 'De Jonker', die door een motorgedreven werd, is dit duidelijk waarneembaar. In de later nieuwgebouwde stenen oliefabrieken, die aanvankelijk nog met heien werkten, werd datzelfde wentelastoerental aangehouden.

'GROOTSPAKEN'

Nu valt er nog iets te vertellen over het begrip 'spaken'. Behalve het tot nu toe behandelde 'kleinspaken', waarbij alleen de naslaghei betrokken was, bestond er ook nog 'grootspaken'. Maar omdat ik dit zelf, ook voor de tweede wereldoorlog in de 'Koperslager', nooit meegemaakt heb, laat ik hierover tot slot liever P. Boorsma¹ aan het woord.

Mimiek was den meesten olieslagers eigen. Deze kunst om, zonder te spreken, elkaar hunne bedoelingen verstaanbaar te maken leerden zij, ongemerkt van jongs af. Het geraas in een snelmalende, in vol bedrijf zijnde oliemolen was inderdaad: oorverdoovend, zoodat gelijk reeds eerder werd medegedeeld, vele olieslagers 'haidooft' werden. Begon het te spannen 't zij bij aanleggende wind of een naderende bui 'as ie (de molen) spaakte' en: 't meel oit de pan vloog', dan werd er geen woord gesproken. De blokmaalter had slechts een teeken te geven om zijn maats, die hem in zulke oogenblikken letterlijk 'naar de oogen keken' naar de stelling te doen 'vliegen', teneinde aldaar de noodige maatregelen te treffen. ('Spaken' treedt op zodra de wentelas zóó snel draait, dat heien en stampers niet meer 'héér komen', d.w.z.: niet op de beitels of in de potten vallen, doordat de spaken elkaar in zeer snel tempo opvolgen. Men hoort daarbij een donderende roffel: wentelas en stampwerkhuizen werken als een reusachtige ratel en: 'brokkenmaken' is veelal het gevolg. Een wolk van stof daalt neer en maakt alles in den molen onzichtbaar: 'den gaat 't 'r bai 't heer deur!' Het meel vliegt uit de pan, dat wil zeggen: het roerijzer, hetwelk al draaiende het aanbranden van het meel voorkomt, krijgt zooveel 'gank'dat het propellerallures aanneemt en het meel omhoog werpt, over den ring heen, zoodat het, vér weg, rond stuift. De welwillende geduldige lezer zal opgemerkt hebben, dat deze beschrijving van het spaken gesteld is in den tegenwoordigen tijd, maar tevens zal hij begrijpen, dat zulks een gebeuren tot den verleden tijd behoort, want de weinige oliemolens, die nog in werking zijn, verwerken geen zaad meer en voeren niet zooveel mogelijk zeildoek tot het laatste oogenblik toe. Het was dan ook inderdaad de moeite waard om dat 'stomme-ambacht-spel'in den oliemolen gade te slaan.

Lome en krappe oliemolens.

Wie van U ooit een bezoek aan de malende olieslaande 'Zoeker' gebracht heeft, zal zich niet kunnen voorstellen, dat in deze molen de naslag ooit zou kunnen spaken. Dat klopt! Er is namelijk iets ongewoons in de overbrengingsverhouding van de Zoeker. Vroeger werd er bij oliemolens verschil gemaakt tussen 'lome'

en 'krappe' molens. Bij de eerste groep draaide het binnenwerk langzaam; bij de tweede groep liep alles veel sneller bij een zelfde aantal enden.

De Zoeker blijkt nu duidelijk een krappe molen te zijn; dat is hij althans geworden in de afgelopen eeuw, toen er veel met de overbrengingen 'gerommeld' is vanwege veranderingen in bestemming, waarbij o. a. het gebruik van heien en stampers niet nodig was. Bij de restauratie in 1957, aan de vooravond van de inwerkingtreding van het 'Olieslagerscontract 1958', werd van vakkundige zijde geoordeeld, dat de wentelas te snel zou lopen voor het slaan van pindakoeken, wanneer de voorslagheer normaal door *twee* lichten geheven zou worden. Sindsdien 'haait de Zoeker op ien licht' met de voorslag. Wat de naslag betreft deze zou zéker te snel lopen met zijn *drie* spaken. Ook daar moest dus geminderd worden, maar aangezien je natuurlijk niet van drie lichten naar *twee* kunt over stappen, moest men wel terug naar *één*.

Gevolgen: Stampers en stenen draaien in de Zoeker zichtbaar sneller dan in de andere Zaanse oliemolens, maar vóór en naslagheien vallen met veel grotere tussenpozen.

Vergelijking tussen 4 oliemolens.

Hieronder volgt een leerzame vergelijking tussen 4 Zaanse oliemolens in zake hun krap of loomheid. Deze vergelijking werd mogelijk gemaakt dank zij de vermelding van alle aantallen' kammen per wiel in het, aan gegevens zo rijke, Noordhollands Molenboek

Hoewel ik niet graag ingrijp in een tekst van Evert Smit neem ik hier toch de vrijheid om een andere tabel te plaatsen. Hierbij zijn nog wat meer oliemolens ingevoegd. Uit de tabel blijkt duidelijk dat De Passiebloem zelfs nóg snellere stenen heeft dan De Zoeker terwijl de wentelas veel trager is. Zonneklaar een gevolg van een tussentijdse aanpassing van de aandrijving der stenen van De Passiebloem, waarschijnlijk met als doel om met de stenen partijtjes veevoer te 'prakken' Mogelijk werd het snelste stel uit de tabel, dat van de Pelmolen te Rijssen, daar ook voor gebruikt.

MB

Tabel van enige Nederlandse industriemolens.

molen	vlucht	steenspil	wentelas	naslag aantal enden met 50 slagen, 3 spaken	voorslag aantal slagen bij 2 spaken	voorslag aantal slagen bij 1 spaak	tijd/sec
De Bakker	19-20	0,3	0,66	150	110	55	286
Bonte Hen	23,05	0,32	0,72	92	78	39	187
De Ooievaar	22,5	0,34	0,75	89	80	40	182
De Os	22-23	0,35	0,78	85	66	33	145
Passiebloem	23	0,53	0,54	123	xxxx	38	240
De Pelmolen	21,8	0,28 / 0,60	0,66	101	78	39	203
't Pink	23,3	0,32	0,75	89	80	40	182
Woldzigt	22,5	0,24	0,69	96	84	42	194
De Zoeker ³	22,4	0,47 / 0,34	0,90 / 0,66	74 / 222 / 101	~~82~~ / xxx / 78	44 / 222 / 39	156 / 409 / 202

Commentaar bij de tabel.

1. Molen De Bakker heeft gestaan in de Zaanstreek en is verbrand in 1909.
2. Voor het samenstellen van de tabel is een gevluchtsnelheid aangenomen van 70 enden.
3. Voor het bovenwiel c.a. van De Os is het gemiddelde genomen van de overige Zaanse oliemolens.
4. Bij De Passiebloem heeft het voorslag nooit meer dan 1 spaak gehad.
5. Het tweede cijfer bij de Pelmolen geeft de snelheid van de tweede kollergang.
6. De bijzondere cijfers van De Zoeker worden in de tekst en in voetnoot 3 verklaard.
7. Kolom 6 en 7; het naslag dicteert de molen en het herladen hiervan is gesteld op 30 sec. Het voorslag blijft dus slaan gedurende twee persingen van het naslag plus 1 'haren-verwisseltijd'. MB

We zien hier duidelijk hoe aanzienlijk krapper de Zoeker is dan zijn collega's, die toch geen van allen 'loom' genoemd mogen worden. Huslage noemt nl. op blz. 25 van genoemd boek een aantal enden (zie onze eerste kolom) van 98 à 100 *typisch loom*, en een aantal van 84 enden *typisch krap*. De Zoeker met zijn 74 enden blijkt dus nog liefst 10 enden krapper te zijn dan 'typisch krap'! Geen wonder dus, dat in deze molen in 1957 genoemde spaken verwijderd zijn. Maar *toch* is deze snoeierij wel wat al te krachtdadig geweest. Voor- en naslag van de Zoeker kwamen hierdoor nl. wel van het éne uiterste in het andere. Want door het wegnemen van 2 van de 3 naslagspaken, veranderde het getal 74 opeens in het drievoudige, nl. 222 enden voor 1 paar naslagkoeken, d.w.z. meer dan twee maal zo loom als de 'loomste' van zijn collega's, de Bonte Hen! Onnodig te zeggen, dat des Zoekers voorslag ook veel lomer werkt dan die in Pink, Bonte Hen of Ooievaar.

Rommelen met kamwielen.

De beide slagwerken van de Zoeker zijn nu dus *super-loom*, terwijl stenen en stampers de *super-krapheid* van de molen zelf weerspiegelen. Zoals gezegd: het experimenteren met kammen-aantallen is de oorzaak van deze vreemde toestand geweest. Aan het wonderlijke bovenwiel van De Zoeker zijn nog steeds de sporen te zien van dit alles, in de vorm van een kleinere en een grotere, naar *binnen* geplaatste tandkrans. Rommelen met kamwielen was trouwens van oudsher al gebruikelijk, zij het niet in die mate als waarin het bij de Zoeker is gebeurd. Huslage schrijft op blz. 25 van 'Windmolens', dat hij in het bezit was van de gegevens (kammen-aantallen) van alle wielen van de oude Bonte Hen bij zijn bouw in 1695 -èn bij de sloop van de molen in 1936. Hieruit was af te leiden, dat in die spanne tijds ALLE betrokken kamwielen veranderd waren. Men heeft dus in die 240 jaar geëxperimenteerd met snelheden en overbrengingen om de meest economische daarvan te vinden. Ook zullen geleidelijke veranderingen in de biotoop en in weertypen op de lange termijn een rol gespeeld hebben bij deze experimenten. Het is goed, dat Huslage deze gegevens publiceerde. Vooral, omdat zij nog eens van grote praktische waarde zouden blijken te zijn. De herbouwers van de Bonte Hen (1974-1979) hebben zich nl. kennelijk laten leiden door Huslage's cijfers van 1936. Want wie nu, aan de hand van de in het Noord-hollandse Molenboek vermelde kammen-aantallen van de nieuwe molen, aan het rekenen slaat, komt uit op precies *hetzelfde aantal enden* per 1

paar naslagkoeken, als waarmee de vorige Bonte Hen zijn bestaan beëindigde in 1935. Over de sloop in dat jaar nog één merkwaardigheid: U had nooitgedagt, dat het hout van deze molen toen verkocht is aan een zekere schaatsenfabriek in IJlst...Hierbij behoorden ongetwijfeld de bewuste kamwielen, maar zéker ook het achtkant, dat door de sloper werd omgetrokken, maar, tegen alle verwachtingen in, heelhuids en ongeschonden in de onderdijk belandde! De schaatsen, uit dit achtkant gemaakt, moeten dus wel héél solide zijn uitgevallen, en wie weet heeft één van U nog een paar van dat hout in de familie.

Oorspronkelijk geschreven door Evert Smit 1989 en verschenen in de Utskoat van juni en september in dat jaar. In 2007 ten behoeve van de OlieNOOTuitgebreid en van commentaar voorzien door MB

1. *'OudZaansch Molenleven', Deel I, blz. 139*
2. *Windmolens' van G. Huslage, blz. 25 en 26*
3. *In het roerige verleden van De Zoeker zijn een aantal wijzigingen geweest. In de molen was een bovenwiel dat met 44 kammen rustig klein genoemd kan worden. De cursieve cijfers hebben allen betrekking op die toestand. Later werden bovenwiel en bonkelaar vermaakt tot meer normale verhoudingen. Daarmee kreeg het gangwerk ook weer normale, zij het voor de Zaanstreek lome, proporties. De doorgehaalde cijfers wijzen daarop en in vergelijking met de Overijsselse molens was het niet eens superloom. Door het wegzagen van 1 spaak bij het voorslag en 2 spaken bij het naslag is de actuele situatie ontstaan waarbij de molen 222 enden nodig heeft voor 50 slagen. Weten we uit het relaas van Jaap Kaal dat er veelal 80 slagen nodig zijn en dat vraagt maar liefst 288 enden per paar koeken. Daar zal dan inderdaad niet veel olie meer inzitten. Naar het mij voorkomt moet men toch wel op de rand van de technische mogelijkheden zijn aangeland. Het laadgoed wordt voortdurend zeer zwaar belast. Getuige het prachtige geluid kan er weinig – zeg maar niets meer – aan verbeterd worden.*

Potten in beeld

Roelof Kooijker en Matthijs Ero fotografeerden beiden een pot in een nieuwe functie. Roelof toog naar de korenmolen van Veenoord en Matthijs bleef ongetwijfeld in de Zaanstreek waar deze appelpot tot bloempot was getransformeerd

Oorspronkelijk stelden we Frank Terpstra, de vraag of hij een artikel wilde schrijven over het thema: 'De vrijwillige molenaar; ramp of zegen?' Wij deden dit omdat we enerzijds de waarde inzien van de gedreven vrijwilliger die veel van zijn vrije tijd geeft aan de molen. Anderzijds zien we diezelfde vrijwilliger soms dingen doen die niet in het voordeel van het oorspronkelijke monument zijn. Net zoals er gebeurtenissen uit de geschiedenis onthouden moeten worden, zo zijn er ook monumenten die de moeite van het behouden waard zijn. Om die onvervangbare relictten bloot te stellen aan zo hard mogelijk draaien, of aan de hamer en de zaag van de goedbedoelende vrijwilliger lijkt daarmee in tegenspraak. Frank Terpstra zou zichzelf niet zijn als hij het bij deze eenvoudige constatering zou laten. Hij etaleert een veelomvattende visie op het molenveld die richting geeft aan het toekomstige molenbehoud waarbij de rol van alle spelers wordt belicht. Dat zijn voorstellen de tekorten van de huidige structuur blootleggen hoeft geen betoog.

Draaien met molens voorbij

door Frank Terpstra

De vrijwillig molenaar is ooit in het leven geroepen om de ras uitstervende beroepsmulders op te volgen en de molens gaande te houden. Inmiddels vraagt het molenbehoud in al zijn facetten om vergaande innovaties. De molenwereld dient een hoogwaardige instandhoudingsstrategie te ontwikkelen. Er kan niet alleen worden ingezet op de 'mooie' ansichtkaart. Dan rest over enige decennia een molenrestant dat enkel refereert aan koekhappen en klompensansen.

Een korte terugblik

'De tijd van de molens is voorbij. Even onmerkbaar als de 13 eeuwen molengeschiedenis is begonnen kwam haar einde. Ruim een eeuw geleden begon voor de molens de strijd om het voortbestaan. Een halve eeuw later was die strijd uitgestreden en verloren. Sindsdien behoren de molens tot de geschiedenis en zijn het monumenten geworden'....' Wat van de molens is overgebleven is een restant waarin te weinig van de historische- en streekbouwwijzen is te vinden door te onverschillige of te moderne herstellingen en door overbrenging van molens naar andere streken. M.i. is het niet mogelijk het vroeger geldend waarderingsspeil toe te passen op het tegenwoordige molenrestant. Te duidelijk is het einde van de molengeschiedenis gepasseerd'...

Anton Sipman leidt met deze woorden zijn standaardwerk 'Molenbouw' in (1975). Hij was zijn tijd zeer ver vooruit. Nadat de molen als werkpaard was afgedankt, veranderde zijn functie definitief. Met het voortgaan van de tijd, evolueert de menselijke samenleving met haar culturele en materiële voortbrengselen onstuitbaar. De vrijwillig molenaar bestond in 1975 nog maar net; Sipmans doemscenario van molens die louter als façade hun oude dag zouden slijten, is gelukkig niet zo extreem bewaarheid geworden. Het waren enthousiaste molenliefhebbers die – bijna spelenderwijs – het draaien met molens hebben opgepakt. Het molenbeheer kwam zo op vrijwillige basis tot stand. Het begrip gediplomeerd vrijwillig molenaar lijkt in Nederland nu soms bijna een even groot monument te zijn geworden als de molen zelf. Zoals voor zoveel instituties geldt: op een gegeven moment is het middel zelf doel geworden en is het tijd voor een herijking op basis van de nieuwe realiteit en voortschrijdend inzicht.

Problematiek

Het leek tot nu toe, dat de vrijwillig molenaar in het leven is geroepen om 4 zeilen voor te kunnen leggen, om een landelijk en voor de eeuwigheid vastgesteld en schier oneindig repertoire aan molenbenamingen uit zijn hoofd te kunnen opdreunen en vooral om *iedere* molen te kunnen laten *draaien* – en daarmee basta. Inzicht krijgt in de huidige molenaarsopleiding te weinig kans om te bekijken; het gaat niet verder dan kennis op het niveau van rijtjes leren.

Vrijwillig molenaars wordt nog steeds gevraagd om zuinig te zijn op hun molen met als reden dat deze minstens 1 miljoen euro herbouwwaarde vertegenwoordigt. Wanneer komt het moment, waarop we hem vertellen dat de bouwhistorische waarde van het cultuurmonument onmogelijk kan worden gerepliceerd en deze onvervangbare waarde niet kwantificeerbaar is?

Kritische massa en diepgaandere inzichten hebben zich ook in het professionele molencircuit te weinig ontwikkeld. De waan van de dag bepaalt het beleid; oftewel er is geen beleid. Bouwhistorisch onderzoek is nog steeds niet verplicht om in aanmerking te kunnen komen voor schaarse subsidiegelden en nog belangrijker: om het onvervangbare van het cultuurmonument te kunnen behouden. Naast molenbehoud

zelf is ook beleid nodig waarmee de historische waarde van het molenerfgoed wordt vermarkt. Onbekend maakt immers onbemind.

Voor hoogwaardig molenbehoud zijn hoognodig nieuwe en samenhangende arrangementen benodigd: Molenbehoud versie 2.0. En tegelijkertijd ook Vrijwillig Molenaar versie 2.0.

Ambacht is dood

Anno 2007 denken het ambacht van de vroegere molenaar letterlijk levend te kunnen houden, is gestoeld op een kinderlijk sprookje. Hetzelfde geldt voor het ambacht van de molenmaker. Ten eerste is de productie van molens tegenwoordig volstrekt irrelevant. De vraag is er niet meer en dat betekent dat je zal uitkomen op een gekunstelde, soms zelfs kolderieke vraag. Ten tweede geldt, dat de kunde, het ambacht, dat we tegenwoordig uitoefenen nooit exact hetzelfde zal kunnen zijn als vroeger, om de simpele reden dat alle relevante aspecten die het vroegere leven - en dus ook het vroegere ambacht - hebben bepaald onmogelijk kunnen worden nagebootst. Wij leven ten opzichte van de vroegere molenaar en molenmaker in een volstrekt onvergelykbare wereld en context. De molens produceren niet primair een gemalen product meer

Hoe nu verder?

<u>MOLEN</u> INFORMATIEWAARDE KENMERKENDHEID ZELDZAAMHEID GAAFHEID	<u>MENSEN</u> PRESENTATIE BEHEER KENNISONTWIKKELING INSTANDHOUDING
<u>MAATSCHAPPIJ</u> FINANCIERING REGELGEVING BEWUSTWORDING WAARDERING	<u>MOLENBIOTOOP</u> HISTORISCHE CONTEXT BEELDBEPALENDHEID FUNCTIONEREN

*Integraal molenbehoud,
samengevat in 4 M's*

Het molenbehoud werd tot dusver gevat in de trits molen – vrijwillig molenaar – biotoop. De vrijwillig molenaar wordt even belangrijk gemaakt als het te behouden molenmonument zelf. Dat concept is te beperkt indien we molens als hoogwaardige cultuurmonumenten wensen te behouden. Molenbehoud versie 2.0 begint met een integrale benadering en kan worden samengevat in 4 M's: Molen – Mensen – Maatschappij – Molenbiotoop.

Wat betekenen de veel gebezigde begrippen 'origineel' of 'authentiek' nu eigenlijk?

'Origineel' is de situatie die is ontstaan tijdens de bouw en gedurende de diverse gebruikspannen – wat die dan ook mogen zijn geweest.

Een 'originele' situatie is herkenbaar aan zichtbare gebruikssporen en bestaat – indien aanwezig – uit historische lagen van de verschillende gebruikspannen. Dit laatste betreft aanpassingen, toevoegingen of verwijderingen van elementen. Aspecten die de keuzes beïnvloedden waren onder meer: de technische ontwikkelingen, de gevraagde functie, de bouwlocaties (afhankelijk van de toenmalige infrastructuur, eigenaarssituaties, etc.), de streekgebonden 'architectuur', de beschikbaarheid van materialen en secundaire delen en de gebezigde bouwtechniek en maakmethode. Soms stroken 'originele molens' niet met de 'logische' situatie die je vooraf verwachtte daar aan te treffen. Dergelijke situaties zijn bijvoorbeeld het gevolg van armoedige omstandigheden, irrationele keuzes of toevalligheden. De combinatie van alle aanwezige 'originele' – en tegelijk zeer kwetsbare! – eigenschappen geeft het betreffende object zijn 'ziel' en 'identiteit'. Kortom: zijn cultuurhistorische waarde.

I Molen

De kernactiviteit van molenbehoud is het behouden van de collectie monumentale molens. Notie krijgen van de cultuurhistorische waarde van de objecten waarover het gaat is een eerste vereiste. Deze waarde wordt bepaald door de aspecten informatiewaarde, kenmerkendheid, zeldzaamheid en gaafheid.

Een molen is bepaald door zijn geschiedenis. Dezelfde geschiedenis heeft bepaald welke molens er niet of deels niet meer zijn. Historisch materiaal dat weg is, is voorgoed weg.

II Mensen

De allround inzetbare *molenwentelaar* heeft ook vroeger nooit bestaan. Het ging vroeger bij een molen primair om het bedrijf, de functie waartoe de molen diende. In het desbetreffende productieproces moest men werken om de kost te verdienen en toevallig ging dat met een molen. Met de introductie van de vrijwillig

molenaar zijn alle vroegere molenaars op één hoop gegooid. Van de watermolenaar op een Noord-Hollandse binnenkruier tot de mulder op een Brabantse standerdmolen. Zoals al eerder betoogd: We moeten absoluut niet terug willen naar het verleden. De per regio voorkomende molentypen bieden echter een natuurlijk uitgangspunt voor de benodigde nieuwe opleidingsarrangementen voor startende vrijwillig molenaars. In de huidige praktijk ligt de lat voor beginnende molenaars te hoog en kan de doelstelling niet worden waargemaakt. Er is ook geen stimulans ter verdieping, nadat men vrijwillig molenaar is geworden. Alles in één keer weten kan niet en is niet goed.

Organisatorisch is een naar de regio gedifferentieerde aanpak eveneens in het voordeel. Het geeft regionale molenaarsgroepen autonomie en daardoor meer betrokkenheid en verantwoordelijkheid bij de opleiding van vrijwillig molenaars. In tegenstelling tot de beginjaren 1970, zijn er in elke regio nu volop gevorderde molenmensen beschikbaar, die de opleiding en de toetsing van beginnende molenaars voor hun rekening kunnen nemen.

Het aspect mensen gaat veel verder dan de vrijwilligers die in hun vrije tijd molens laten draaien. Daarmee kunnen we de molens nog niet behouden en daarmee maken we de pasgeslaagde molenaar te belangrijk. Er zijn namelijk ook voldoende gekwalificeerde bouwhistorici, cultuurhistorici en restauratievaklieden nodig. Ook vrijwilligers kunnen zich ontwikkelen tot cultuur- en/of bouwhistoricus. Laten we trouwens eens ophouden het over molen*makers* te hebben, die zogenaamd het ambacht levend houden. Promoveer ze tot molen*restaurateurs* en eis tevens die kwaliteit en kennis van bouwhistorie!

Voor het molenbehoud is het van groot belang, dat hoogwaardige kennis ook daadwerkelijk invloed krijgt op de restauratiepraktijk. De kennis van de daartoe bevoegde overheden is onvoldoende; het molenveld zal zelf voor een gedegen kennisinfrastructuur moeten pleiten en zorgdragen. De overheid moet zich richten op adequaat toezicht en kan zelf niet meer tegelijk planmaker zijn. Het is nu de slager die zijn eigen vlees keurt. Eigengemaakte bouwsels worden tot monument verklaard, wat absurd is! Bestuurlijk zal de molenwereld vakinhoudelijk sterker moeten worden. Aan de vrijwillig molenaar worden eisen gesteld. De vrijwillig bestuurder van een stichting die beslist over het instandhoudingsbeleid is in veel

gevallen een leek. De managerscultuur, die overal doordringt in de maatschappij, dient voornamelijk korte termijnbelangen. Er is een reveil nodig van deskundigheid. Opportunistische prietpraat dient tegengas te krijgen!

III Maatschappij

Molens zijn blijvend dure kostgangers. Veelal wordt gemopperd op restauratieachterstanden. Het consequent afstemmen van de technische uitvoeringsprogramma's op nog aanwezige cultuur- en bouwhistorische waarden is van nog groter belang. Te veel geld, te veel restaureren ineens leidt niet zelden tot vernietiging van cultuurhistorische waarden.

Er is structureel meer geld nodig, maar met geld alleen is het molenerfgoed niet gered!

De regelgeving rond subsidieregelingen is juridisch en administratief complex. Ook het nieuwe BRIM.

Hierdoor is het molenveld vooral bezig met procedures en hebben mensen die zich daarin vastbijten het voor het zeggen. Deze praktijk leidt af van de inhoud.

De monumentstatus en de cultuurhistorische waarde, die wetenschappelijk moeten worden vastgelegd in redengevende omschrijvingen, vormen een veel beter leidmotief voor het instandhoudingsbeleid dan subsidieregels. Het Charter van Venetië is een internationaal handvest dat een prima vakinhoudelijke basis biedt: laat cultuur- en bouwhistorische waarden het uitgangspunt zijn. Ontdek dan, dat een zeldzame molenromp zonder wieken, die gedurende zijn vroegere gebruik is getransformeerd tot motorgemaal ook van waarde is!

De overheid stelt geld beschikbaar, maar dient vooral op onafhankelijke wijze toe te zien of hoogwaardige instandhouding wordt bereikt. De molenwereld kan hieraan ook zelf bijdragen, door kwaliteit te stimuleren en te waarderen. Folkloristische prijsuitreikingen voor het laten terugkeren van de zoveelste 13-in-een-dozijn tuinmolen dragen niet bij aan meer bewustwording.

Natuurlijk blijft de molen een marketinginstrument voor bijvoorbeeld de toeristensector. Het rondje Holland langs Keukenhof, Volendam en Zaanse Schans zal ongetwijfeld busladingen Chinezen blijven trekken. Met het voortschrijden van de tijd, komen molens echter steeds verder af te staan van het Nederland van alle

dag. Een uitdaging waarvoor het molenbehoud staat, is het verkrijgen van inhoudelijke waardering bij een breder publiek. Daarbij zal tegelijk geaccepteerd moeten worden, dat niet iedereen molengeïnteresseerde is. Binnen het erfgoed vormen molens slechts een beperkte categorie. Daarom is het goed om bredere verbanden aan te gaan en inhoudelijke linken te leggen naar andere erfgoed domeinen. De molen is immers bepaald door zijn cultuurhistorische context.

IV Molenbiotoop

De biotoop werd aanvankelijk louter vanuit windvang beredeneerd. Gelukkig is hierin de laatste tijd een kentering waarneembaar. De culturele biografie van de molenbiotoop (prof. dr. Gerard Rooijackers) maakt deel uit van de geschiedenis en is onvervangbaar, net als de molen zelf.

Besluit

Passie voor het molenmonument zou voor het toekomstige molenbehoud de basis moeten vormen. Hieruit zal molenbehoud *versie 2.0* vorm moeten krijgen. De bestaande instituties – van monumentenzorg, via molenvereniging tot molenaarsgilde – zijn geen doelstelling op zich, maar een middel met ieder hun eigen verantwoordelijkheid. Het molenbehoud heeft behoefte aan inspirerende visies, die in relatie tot erfgoed in bredere zin dan molens, invulling geven aan toekomstig beleid. Kaders op wetenschappelijk niveau zijn nodig, om de waan van de dag te kunnen overstijgen.

Voor dit alles is het vruchtbaar, net als in de jaren 1970, als groepen mensen (weer) de mogelijkheid krijgen en het initiatief nemen om het molen(aars)veld van de toekomst spelenderwijs vorm te geven. Hoogwaardig molenbehoud vraagt creatieve inzet van alle beschikbare kennis en voortschrijdende inzichten.

Durft de molenwereld de sprong naar *versie 2.0* niet aan, en blijven we stilstaan in de tijd, dan resteert over enkele decennia slechts een karikaturaal molenrestant.

Laat de vrees van Anton Sipman niet bewaarheid worden!

Beetsterzwaag, 10 maart 2007

Frans Rutten knipte weer eens een informatieve advertentie voor De OlieNOOT.

H.H. Oliefabrikanten.

Ondergeteekenden bevelen zich beleefd aan tot het maken en leveren van PERS-HAREN en repareeren daarvan, ten dienste van Olieslagerijen.

Bijzonder bevelen zij hunne HAREN aan met dubbele knokkels, welke mooiere kanten aan de Koeken geven dan Haren met enkele knokkels (oud systeem).

H.H. Oliefabrikanten gelieven daarmee eens een proef te nemen.

P. DE WILDE & ZONEN,
Harenmakers, Zaandam.

Het Naslag.

MD

Op de omslag van deze 10^e Olienoot is Holten's Molen te zien, de koren- en oliemolen waar ik -tot zo'n anderhalf jaar geleden- 8 jaar met veel plezier heb gemalen en olie geslagen. Het stokje is daarna overgenomen door MC, die overigens voor de foto's heeft gezorgd.

De molen heeft een oliewerk gehad tussen 1893 en 1946. Dat oliewerk was afkomstig van een wateroliemolen te Horst aan de andere kant van de Peel. Hiervan zijn de 2e spil, de ligger, één pletsteen en het stuitblok nog aanwezig evenals een drijf wiel van het roerwerk, dat tussentijds als luiwiel heeft dienstgedaan. De oliebank met reestijlen, een deel van het steenraam en de andere pletsteen komen van een rosmolen te Wanroy en dat geldt ook voor de pletsteen die buiten staat. Van Wanroy is ook het laadgoed nog bewaard gebleven, maar dat was niet meer bruikbaar. Alle *overige onderdelen* zijn in 1998 gemaakt door Molenbouw De Jongh uit Veldhoven die de gehele molen toen keurig heeft gerestaureerd (de naamgeving van diverse onderdelen zijn overgenomen uit een archiefstuk uit 1893).

John de Jongh is nu bezig met de spanten ten behoeve van de gestarte herbouw van de zagerij (kijk ook op www.holtensmolen.nl) welke tussen 1909 en 1957 dienst heeft gedaan en die overging in de tot op heden bestaande Houthandel Holten achter de molen. Binnenkort heeft Holten's Molen dus zijn drieledige functie weer terug; koren-, olie- en... houtzaagmolen.

